

FAROBIY ASARLARIDA INSONIYAT MA'NAVIY
MADANIYATINING TARAQQIYOTI

Muyitova Kamola Hamidovna

*Osiyo Xalqaro universiteti, Pedagogika Psixologiya yo'nalishi,
2-bosqich magistranti*

Annotatsiya: Farobiy aqlni, bir tomondan, ruhiy quvvat, ya'ni tug'ma, 2 tomondan, ta'lim-tarbiyaning mahsuli ekanligini ta'kidlaydi. Farobiy davlatni boshqarishda, qonunlarga amal qilishda, kishilararo munosabatda, axloq va xulqodob qoidalariga rioya qilishda, ta'limtarbiyada akl hukmidan kelib chiqqan holda harakat qilish kerak, deb hisoblaydi. Farobiyning qimmatli fikrlaridan biri uning dunyoviy ruh va dunyoviy aql, ularning barhayotligi haqidagi ta'limotning talqinidir. Mutafakkirning nazarida kishining ruhi va aqli o'lganidan keyin yo'q bo'lib ketmaydi, balki dunyoviy ruh va akl bilan qo'shiladi.

Kalit so'zlar: ta'lim-tarbiya, sharq Arastusi, komillik, dunyoviy ilm.

Demak, odamning ruhi va akli abadiylikka ketadi. Lekin ular hech vaqt qaytib kelmaydi va namoyon bo'lmaydi. Ular tanani tashlab ketgandan so'ng bir butunlikni tashkil etadi, akl va ruh yashash davomida orttirgan barcha ma'naviy boylik to'planib barhayot dunyoviy ruh va aklni tashkil etadi. Mutafakkirning bu ta'limotida dunyoning abadiyligi, inson zotining o'lmasligi, inson bilimlari va aqlining uzluksizligi, insoniyat ma'naviy madaniyatining taraqqiyoti haqidagi purma'no g'oyalar mavjud. Uning talqinida akliy bilish koinot akli yordamida haqiqiy ilmga aylanadi. Forobiy bilishning ratsional usulini asoslagan buyuk mutafakkirdir. U falsafiy taraqqiyotda, kuzatuv, bahsmunozara, bilish usullari, hissiy mushohada to'g'risida o'z davri uchun e'tiborga molik fikrlarni ilgari surdi.

Olim mantiq ilmiga bag'ishlangan bir necha risolalarning muallifidir. „Mantiq ilmiga kirish“, „Mantiq to'g'risidagi risolaga muqaddima“, „She'riyat san'ati qonunlari haqida risola“, „Kataguriyas“ kitobi yoki „Kategoriyalar“, „Eysagoge“ kitobi yoki „Kirish“ va boshqa shular jumlasiga kiradi. Forobiy mantiq ilmining mohiyati va vazifasi haqida „Mantiq to'g'risidagi risolaga muqaddima“ asarida shunday deydi: „Bu shunday bir san'atki, u har doim odam notiklikda adashib qoladigan bo'lsa, to'g'ri fikrlashga olib keluvchi va aql yordamida biror bir xulosa qilinadigan bo'lsa, xatolarning oldini oluvchi narsalarni o'z ichiga oladi. Uning aklga nisbatan munosabati grammatika san'atining tilga nisbatan munosabati kabidir. Grammatika odamlar nutqini to'g'rilagani kabi, u shuning uchun ham vujudga kelgan, mantiq ilmi ham xato kelib chiqishi mumkin bo'lgan joyda tafakkurni to'g'ri yo'ldan olib borish uchun aklni to'g'rilab turadi“.

Farobiy mantiq ilmining shakllari: tushuncha, muhokama, xulosa, isbot va boshqalarni tahlil qiladi. U induksiya, deduksiya va sillogizm (qiyoslash) haqida batafsil ma'lumot beradi. Olim o'zining „Mantiq ilmiga kirish“ asarida esa hech qanday dalilisbotsiz bilinadigan fikrlarni 4 ga taqsimlaydi: maqbulot (ya'ni maqbul bo'lgan fikrlar); mashhurot (ya'ni, mashhur bo'lgan); mahsulot (ya'ni sezish va idrok natijasida bo'lgan); boshlang'ich ma'qulot (ya'ni bilimtushunchalar). Forobiy ularning har birini mufassal tasvirlaydi. Olim mantiq ilmi va uning maqsad hamda vazifalari, voqelikni bilishdagi o'rnini aniq ko'rsatib bera olgan. Forobiyning mantiq ilmi haqidagi qarashlari hozir ham ahamiyatini yo'qotgani yo'q, ular oliy o'quv yurtlarida qo'llanma vazifasini o'tamoqda.

Farobiy dunyoqarashida ijtimoiysiyosiy va axloqiy fikrlar ham muhim o'rinni egallaydi. Allomaning „Baxtsaodatga erishuv haqida“, „Fozil shahar aholisining fikrlari“, „Baxtsaodatga erishuv yo'llari haqida risola“, „Buyuk kishilarning naqlari“, „Musiqqa haqida katta kitob“, „Fuqarolik siyosati“ va boshqa asarlari jamiyat va uni boshqarish, axloqd-oob va ta'lim-tarbiya masalalariga bag'ishlangan.

Farobiy Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari faylasuflari orasida birinchi bo'lib, jamiyatning kelib chiqishi, uning maqsad va vazifalari haqidagi ta'limotni ishlab chikdi. O'rta asr sharoitida jamiyat tabiiy ravishda kelib chiqqanligini, inson faqat boshqalar yordamida hayot qiyinchiliklariga qarshi kurasha olishi mumkinligini asoslab berdi. „Har bir inson, — deydi Farobiy, — o'z tabiati bilan shunday tuzilganki, u yashash va oliy darajadagi yetuklikka erishmoq uchun ko'p narsalarga muhtoj bo'ladi, u bir o'zi bunday narsalarni qo'lga kirita olmaydi, ularga ega bo'lish uchun insonlar jamoasiga ehtiyoj tug'iladi... Bunday jamoa a'zolarining faoliyati bir butun holda ularning har biriga yashash va yetuklikka erishuv uchun zarur bo'lgan narsalarni yetkazib beradi. Shuning uchun insonlar ko'paydilar va yerning aholi yashaydigan qismiga o'rnashdilar, natijada inson jamoasi vujudga keldi“. Shaharlar, uning fikricha, insonlarning jamoa bo'lib uyushishining oliy shakli bo'lib, unda insoniy barkamol bo'lib yetishishi uchun zaruriy sharoitlar bo'ladi. Forobiy insonlar tabiiy ehtiyoj natijasida o'zaro birlashib, jamoani tashkil qilganligini alohida ta'kidlaydi.

Farobiy ulug' gumanist, insonparvar faylasuf sifatida inson qadrdimmatini kamsituvchi va o'zga mamlakatlarni bosib olishga asoslangan jamiyatga qarshi chiqadi. Mutafakkir odamlarni tinchtotuv va o'zaro hamkorlikda yashashga, insonparvar bo'lishga da'vat etadi. „Odamlarga nisbatan ularni birlashtiruvchi boshlang'ich asos insoniylikdir, shuning uchun odamlar insoniyat turkumiga kirganliklari uchun o'zaro tinchlikda yashamoklari lozim“, — deydi mutafakkir.

Farobiyning e'tiborga sazovor fikrlaridan biri jamiyat taraqqiyotida geografik muhitning o'rnini masalasidir. Uning o'ylashicha, kishilarning muayyan qududda yashashi ularning turmush tarzi, urfodatlari, axloqi, xulqodobiga ta'sir ko'rsatadi, jamoaga birlashuviga yordam beradi. U mukammal jamiyat to'g'risidagi ta'limotida

odamlarni turli guruhlarga ajratadi. Bunda u insonlarni qaysi dinga e'tiqod qilishiga, irqiga qarab emas, balki aqliy qobiliyati, bilimi, ilmfanga qiziqishini inobatga oladi. Forobiy din inson kamolotiga, ma'rifatga xizmat qilishi lozim, degan fikr tarafdori edi. Olimning dunyoqarashi diniy xurofotdan xoli bo'lib, din erkinligiga asoslangan. U islom diniga, Qur'onga katta hurmat bilan qaradi. Uni kishilarni xulq va odobga o'rgatuvchi manba deb bildi. Ayni vaqtda undan o'z g'arazli va shaxsiy manfaatlari yo'lida foydalanuvchi, jaholatga undovchilarning fikriga qo'shilmadi.

Farobiy shahardavlatlarni fozil va johilga ajratadi. Fozil shahar xalqini baxtsaodatga eltishi, uning boshlig'i esa adolatli, yuksak axloqli va ma'rifatli, o'zida butun ijobiy xislatlarni to'plagan bo'lishi lozim. Pekin, shunday shahar yoki mamlakatlar bo'ladiki, ularning aholisi nafsga berilgan, butun fikrizikri boylik to'plash bo'ladi. Forobiy bunday shaharlarni johil shaharlar deb ataydi. Johil shaharlarning boshliqlari ham faqat boylik to'plashga ruju qo'ygan bo'ladi. „Ulardan chiqqan rahbar ham, — deb ta'kidlaydi alloma, — rahbarlikni moldunyo ko'paytirishda deb biladi. Shuning uchun ham ular ertayukech moldunyo to'plash harakatida bo'ladi. Bunday rahbarlarning qo'l ostida bo'lgan shahar xalqida har turli buzuvchi odatlar, shahvoniy nafs, bir-birini ko'rolmaslik, bir-birini talash, dushmanlik, nizojanjallar paydo bo'ladi“. Forobiyning yozishicha, haqiqiy baxtga erishish uchun harakat qiluvchi, o'zaro yordam qiluvchi, xalqini birlashtirgan shahar — fozil shahar hisoblanadi. Baxtga erishish maqsadida o'zaro yordam bergan va birlashgan kishilar fazilatli jamoa bo'ladi. Farobiy fikriga ko'ra, davlatni idora etuvchi shaxs o'zining fazilat va xulqodobi bilan ajralib turishi, xususan u 6 ta xislatni egallagan bo'lishi; ya'ni adolatli va dono bo'lishi, boshqalarga g'amxo'rlik qilishi, qonunlarga to'la rioya etishi va qonunlarni yarata olishi, kelgusini oldindan ko'ra bilishi kerak. Farobiyning talqinicha, fozil shaharlar yuqori madaniyatli bo'ladi. Unda yashaydigan xalq o'zi istagan kasbhunarni egallaydi. Bunday jamiyatda to'la erkinlik va teng huquqlik hukm suradi. Farobiyning fozil jamoa haqidagi ta'limoti uning axloqiy kamolot va baxtsaodatga erishuv hamda insonparvarlik g'oyalari bilan chambarchas bog'liqdir. U o'zining ijtimoiy-falsafiy, siyosiy va axloqiy qarashlari markaziga insonni, uning maqsad muddaolarini o'rganishni, axloqiy kamolot va baxtsaodatga erishuv yo'llarini ko'rsatishni qo'yadi. Axloqiy kamolot deganda, xayrehsonli ishlar, go'zal insoniy fazilatlarini tushunadi. Axloqiy kamolotga xalakit beruvchi salbiy xislatlarga dangasalik, bekorchilik, bilimsizlik, ongsizlik, kasbhunarsizlikni kiritadi. Farobiy aql, ilm va ma'rifatni baxtsaodatga erishishning asosiy vositasi deb bildi.

Farobiy inson fazilatlarini tug'ma va yashash jarayonida paydo bo'ladigan fazilatlariga bo'ladi. Olimning fikricha, tug'ma fazilatlariga insonning o'ta o'tkir zehniligi, biror narsani bilishga o'ta qobiliyatsizliligi kiradi. Lekin tug'ma fazilatlar hayotda kam uchraydi. Asosiy axloqiy fazilatlarini odam yashash davomida egallaydi. Tug'ma fazilatli odamlar ham tarbiyaga muhtoj. Agar unday odamni tarbiyalab va

to'g'ri yo'lga solib turilmasa, uning qobiliyati tezda so'nib qolishi mumkin. Tug'ma qobiliyat ham nisbiy tushunchadir. Ba'zi kishilar tug'ma qobiliyatini ishga solib yaxshi natijaga erishsa, boshqalari yomon natijaga erishishi mumkin.

Farobiy musiqani inson tarbiyasiga ta'sir qiluvchi omillardan biri deb billi. U musiqani insonga nafosat, estetik zavq bag'ishlovchi, his-tuyg'ulari va axloqini tarbiyalovchi muhim vosita, deb hisoblaydi. Mutafakkir „Musika haqida katta kitob“ nomli ko'p jildli asarida musika nazariyasi va tarixi, turli musika asboblari, kuylar va ularning ichki tuzilishi, tovushlar, ritmlar, ohanglar haqida ma'lumot berdi; ilmi iyqo, ilmi ta'lif fanlariga asos soldi. Yuqoridagi asarida o'tmishdagi musiqashunos va tadqiqotchilar musika taraqqiyotiga katta hissa qo'shganligini alohida qayd qiladi. Shuningdek, kuylar uyg'unligi, kuy ijro etish usullari haqida so'z yuritadi. Rivoyatlarda keltirilishicha, Farobiy yangi musika asbobi yaratgan, kuy bastalagan, mohir sozanda sifatida nom chiqargan. Farobiyning aytishicha, musiqiy tasavvurlar inson ruhining eng nozik joyidan qaynab chiqib, ohang holida sezgi quvvatlariga ta'sir qiladi.

Farobiyning dunyoqarashi, uning jamiyat va axloq to'g'risida yaratgan yaxlit ta'limoti ilk o'rta asrlar va keyingi davrlarda ijtimoiy-falsafiy, siyosiy va axloqiy fikr rivojida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Uning qarashlari Sharq mamlakatlariga keng yoyildi. O'rta asr mutafakkirlari Ibn Xallikon, Ibn alKiftiy, Ibn Abi Usabi'a, Bayhaqiy, Ibn Sino, Ibn Boja, Umar Xayyom, Beruniy, Ibn Rushd, Ibn Xaldun va boshqa ta'limotini chuqur o'rganib, uni yangi g'oyalar bilan boyitganlar. Buyuk mutafakkir va shoirlardan Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiy, Jaloliddin Dovoniy Farobiyning ijtimoiy-falsafiy, siyosiy va axloqiy ta'limotidan bahramand bo'lganlar.

Farobiy ilgari surgan fikrlar XVI-XX asrlarda ham musulmon mamlakatlari olimlari tomonidan katta qiziqish bilan o'rganildi. Mutafakkir qoldirgan meros faqat Sharq mamlakatlarida emas, balki Yevropada ham tarqaldi va ijtimoiyfalsafiy fikr taraqqiyotida sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Farobiyning ilmiy merosini o'rganish XX asrning 1yarmida boshlangan. Yevropa olimlari Karra de Vo, R. Xorten, M. Alonsa, D. M. Donlap, A. Shtekl, T. U. Buur, B. M. Shtrenshneyder, G. Ley, R. Xammond, R. de Erlanjer, I. Goldsiyer, Forobiy Deteritsi, G. Farmer, N. Rishar va boshqa Forobiyning ilmiy merosini o'rganishga o'z hissalarini qo'shdilar. Rus olimlari A. Krimskiy, M. M. Filippov, T. I. Raynov, V. V. Bartold, Ye. E. Bertels, S. N. Grigoryan, O. V. Traxtenberg, A. V. Sagadeyev, A. M. Johid va boshqa Forobiy asarlarini tadqiq etish borasida ko'p ish qildilar. Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari olimlari Dextudo Husayniy, alFaxuri, Usmon Amin, M. Maxdi, Sayd Nafisiy, I. Madkur, Rajabi Tabriziy, Mexrdod, A. Atesh, Oydin, Umar Farrux, Saidhusayn Nosir, Mahmud Abbos, Turker va boshqa Forobiyning hayoti va ijodi bilan qiziqdilar. Qozoq olimlari A. Moshanov, A. X. Qosimjonov, A. Kubasov, S. K. Satibekova va boshqa Forobiyning asarlarini rus tilida chop etib, ijtimoiyfalsafiy,

mantiqiy va axloqiy qarashlarini tahlil qildilar. Forobiyning boy ilmiy merosini o'rganishda, ayniqsa, o'zbek olimlarining hissasi katta bo'ldi. A. Saadiy, T. N. QoriNiyoziy, I. M. Mo'minov, V. Y. Zohidov, M. K. Oripov, R. Nosirov, H. Aliqulov, O. Fayzullayev, A. Kaziberdov, A. Irisov va boshqa allomaning hayoti, ijodi va falsafiy qarashlari haqida ilmiy tadqiqot olib bordilar. M. M. Xayrullayev sobiq Sho'rolar davrida birinchi bulib I. M. Mo'minov rahbarligida 1966-yil Forobiyning falsafiy merosi hamda dunyoqarashiga bag'ishlangan drlik dissertatsiyasini himoya qildi va O'zbekistonda forobiyshunoslikka asos soldi.

Respublikamiz mustaqillikka erishgach, qomusiy olimning asarlari o'zbek tilida chop etila boshladi, uning boy merosi xolisona, tarixiylik va mantiqiylik tamoyillari asosida yoritila boshlandi Oliy o'quv yurtlari, maktab va kutubxonalar, ko'chalar uning nomi bilan ataladi.